

بررسی ویژگی‌های تزیینی قرآن‌های مترجم خطی موجود در موزه قرآن آستان قدس رضوی

ابوالفضل صادقپور فیروزآباد* مریم خلیلزاده مقدم**

چکیده

موزه قرآن آستان قدس رضوی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین موزه‌های جهان در زمینه نسخه‌های خطی قرآنی و ازجمله موزه‌هایی است که آثار مهم و با ارزشی چون نسخه‌های خطی قرآن از سده‌های اولیه اسلام تا دوران اخیر در آن نگهداری می‌شود. ویژگی برخی از این نسخه‌ها، به جهت دارا بودن جنبه‌های بصری، تزیینی و آن که جزو اولین قرآن‌های مترجم می‌باشد، از ارزش هنری زیادی برخوردار است. همچنین قرآن‌های مترجم خطی موجود در این موزه که به زبان‌های مختلفی ترجمه شده‌اند، اهمیت بسیاری داشته و نیز به لحاظ انواع تزیینات به‌کاررفته در این قرآن‌ها، می‌تواند در بررسی‌های پژوهشی نسخه‌های خطی قرآنی مترجم بسیار مهم به شمار آید.

هدف این پژوهش یافتن ویژگی‌های بصری، نوع خطوط، ترجمه نگارشی رسم الخط زبان‌های رایج و بررسی تزیینات به‌کاررفته در تزیین نسخه‌های خطی قرآن‌های مترجم در قرون پنجم و ششم هـ. ق / یازدهم و دوازدهم م، موجود در موزه قرآن آستان قدس رضوی است و نتیجه بررسی آن‌ها می‌تواند زمینه مناسبی جهت معرفی این نسخه‌های قرآنی خطی منحصر به فرد به شمار آید.

روش این تحقیق به‌صورت توصیفی - تحلیلی و شیوه گردآوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای و میدانی است.

واژگان کلیدی: قرآن‌های مترجم، موزه قرآن آستان قدس رضوی، تذهیب، کتاب‌آرایی، خوش‌نویسی

* کارشناس ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر دانشگاه شاهد، تهران

** کارشناس ارشد فلسفه هنر، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران

abolfazl.sadegpour@yahoo.com

khalizade.maryam@yahoo.com

مقدمه

با ظهور کلام وحی، هنر کتابت قرآن، در قرون اولیه هجری قمری آغاز و به علت ارزش و اهمیت موضوع فوق، این هنر در میان دیگر هنرهای اسلامی از جایگاه والایی برخوردار گردید و جزو متعالی ترین و شریف ترین هنرها نزد مسلمانان به شمار می آمد. کتابت قرآن در دوران اسلامی معنای گسترده ای دارد و تنها معطوف به هنر خط و خوشنویسی نمی باشد، بلکه مجموعه ای از هنرها شامل خط و خوشنویسی، تزیین، تذهیب و رنگ، کاغذ، صحافی و تجلید، ترجمه و... است.

از طرفی نیز کلام وحی از جمله کتبی است که تا کنون تفاسیر فراوانی بر آن نوشته، به زبان های مختلف ترجمه شده و در نهایت عرصه مقدسی برای دانشمندان و هنرمایی هنرمندان تذهیب کار و خوشنویس و جلد ساز در اعصار و قرون مختلف بوده است. کتابخانه آستان قدس رضوی نیز با دارا بودن حدود پانزده هزار قرآن و جزوه، مجموعه فوق العاده نفیسی از دوره های مختلف تاریخی و ترجمه شده به زبان های فارسی کهن و میانه، ترکی جغتایی، ماوراء النهری و اردو بزرگ ترین پشتوانه فکری و علمی و فرهنگی و هنری دانشمندان و پژوهشگران می باشد. کتابت قرآن در هر دوره از ویژگی ها و اصول خاصی برخوردار است. در این میان قرآن های مترجم مربوط به سده های ۵ و ۶ هـ. ق/ ۱۱ و ۱۲ م. در کنار ارزش بالای هنری و نسخه شناسی به خاطر اولین نمونه قرآن های مترجم در جهان که اکنون در موزه قرآن آستان قدس رضوی می باشد و نیز به دلیل نوع تزیینات و نقوش به کار رفته در آن ها جزو بی نظیر ترین و نفیس ترین قرآن ها در هنر دوره اسلامی به شمار می آیند، که دارای اصول زیبایی شناسی منحصر به فردی می باشند.

این مقاله سعی دارد تا به بررسی ویژگی های تزیینی و بصری شش قرآن ترجمه شده به زبان پارسی کهن به شماره ۱۷۷۱ و کتابت قرن پنجم ه. ق. قرآن ترجمه شده به زبان فارسی دری به شماره ۴۶۴۰ و کتابت قرن پنجم ه. ق. قرآن ترجمه شده به زبان اردو به شماره ۲۷۵۲ و کتابت قرن پنجم ه. ق. قرآن ترجمه شده به زبان فارسی به شماره ۶۶۱ و کتابت قرن ششم ه. ق. و قرآن ترجمه شده به زبان ترکی کهن به شماره ۲۲۲۹ با تاریخ کتابت قرن ششم ه. ق. بپردازد. تحقیق و پژوهش در خصوص هر کدام از قرآن ها به لحاظ توصیفی ویژگی های بصری، نوع خط و تذهیب، شیوه کتابت و تزیین، کاتب، مذهب و واقف آن ها می تواند گوشه ای از تاریخ هنر و تمدن ایران و اسلام را روشن سازد. دستاوردهای این مقاله بر پایه مطالعات نمونه ای و آماری است که از میان نسخه های خطی مترجم مختلف به دست آمده است.

سؤالات قابل طرح و بررسی در این مقاله عبارت اند از:

۱. ویژگی های بصری قرآن های سده ۵ و ۶ ه. ق/ ۱۱ و ۱۲ م.

از نظر نوع خطوط، ترجمه، تزیینات، ریتم و... چگونه بوده است؟

۲. تذهیب، کتاب آرایی و تزیین قرآن های مترجم خطی دارای چه ویژگی هایی است؟

مختصری درباره قرآن های مترجم

قرآن کریم از جمله کتاب هایی است که بر آن تفاسیر زیادی نوشته شده و به زبان های مختلف دنیا ترجمه شده و هنرمندان خوشنویس، تذهیب کار و جلد ساز در اعصار و قرون مختلف سعی کرده اند تا همه بضاعت و ارادت خود را در تزیین آن به کار برند. ترجمه قرآن به زبان های دیگر از همان صدر اسلام سابقه کهن داشته و شواهد تاریخی حاکی از آن است که ترجمه قرآن در زمان حیات رسول اکرم (ص) آغاز شد از جمله هنگامی که بعضی از ایرانیان از سلمان فارسی (صحابه پیامبر) خواستند تا سوره فاتحه الکتاب را به زبان فارسی ترجمه کند و پیامبر (ص) موافقت فرمود. همچنین نامه های پیامبر اکرم (ص) به پادشاهان کشورهای دیگر از جمله نجاشی پادشاه حبشه، مقوقس حاکم مصر، هرقل امپراطور روم و کسری (خسرو) شاه ایران توسط سفیران پیامبر به زبان های آن بلاد ترجمه می شده است (ابن سعد، ۱۴۱۷ ه. ق، ۶۸).

موضوع ترجمه قرآن، از زمانی که اسلام مورد پذیرش مسلمانان غیر عرب واقع گردید، مطرح شد و این بحث بین عالمان و دانشمندان اسلامی، مخالفان و موافقانی پیدا کرد. بعضی حکم به تحریم ترجمه قرآن دادند و در مقابل، گروهی دیگر از عالمان، ترجمه قرآن را جایز دانستند (سلماسی زاده، ۱۳۴۲، ۱۶). در عهد سلطان منصور بن نوح سامانی (۳۵۵-۳۶۶ ه. ق) و با دستور او، کاتبان ماوراء النهر همه قرآن را به فارسی ترجمه کردند که این ترجمه در قالب ترجمه تفسیر «محمد بن جریر طبری» - که از بغداد برای سلطان فرستاده بود - به انجام رسید، همچنین در مقدمه ترجمه تفسیر طبری آمده است که از علما و فقهای ماوراء النهر پرسیده شده: «آیا می شود کلام آسمانی را به زبان فارسی (دری) برگردانید؟» آنان همگی فتوا دادند که: «برای فهم معانی قرآن و درک احکام دین اسلام منع شرعی ندارد» (معرفت، ۱۳۷۷، ۱۹۷).

در سیر ترجمه قرآن به زبان های مختلف، زبان های ایرانی از اهمیت و جایگاه والایی برخوردارند. زبان های ایرانی یکی از شاخه های زبان های هند و ایرانی و از خانواده بزرگ زبان های هند و اروپایی هستند. زبان های ایرانی یک ریشه مشترک باستانی دارد و به گویش های مختلف و هر گویش به لهجه های مختلف استعمال می شود. این زبان ها از آرامی باستان بسیار وام گرفته است. بعضی از گویش های زبان ایرانی به خاطر تفاوت های ظاهری در نحوه استفاده از عبارات و ترکیب ها، امروزه خود به عنوان یک زبان نام

۱۳۴۷، ۴۵). همچنین در قرآن‌های این قرون به جای ورق پوستی، از کاغذ استفاده شد و قطع قائمه مستطیلی کتاب به تدریج جای شکل افقی قدیمی (قرون دوم و سوم هـ.ق) را گرفت (همان، ۴۶).

از قرن ششم تزیین و تذهیب قرآن‌ها، با روشی که در دوره‌های قبل به کار می‌رفت فاصله گرفت. تزیینات از سادگی خارج شد و نقوش هندسی جای خود را به طرح‌های شاخ و برگ دار اسلیمی دادند (بیانی، ۱۳۵۳، ۱۶).

ویژگی تذهیب‌های سده ۵ و ۶ هـ. ق، این است که در یک صفحه سرلوحه دیده می‌شود و طراحی سرلوحه‌ها متنوع است و در بعضی از موارد تزیینی که صورت گرفته، زمینه متن را تشکیل می‌دهد و شامل نوشته‌هایی درون شمشه‌ها و اشکال هندسی است. نقش جدیدی که در این دوره بیان شده و از آن به بعد هم ادامه پیدا می‌کند، شامل هاله‌ای است که در واقع دورگیری حروف و علایم با رنگ طلایی یا الوان هستند. در خارج این هاله، صفحه با نقوش اسلیمی پر شده است، به طوری که نوشته برجسته‌تر از زمینه تزیین شده جلوه می‌نماید (تصویر ۹) (پاک سرشت، ۱۳۷۹، ۴۳۲).

تقسیم‌بندی سه بخشی زمینه در سرتاسر این دوره ادامه یافت. گاهی عنوان در درون یک کادر مستطیلی کشیده جای گرفت که مربع‌هایی در زوایا داشت و انواع متعدّد و مرغوبی از این شکل در سده‌های بعد رونق گرفت (تصویر ۲). گاهی هم عنوان فصل‌ها در دو صفحه متقابل کشیده می‌شد و یا آن بخش از عنوان که وجه فرعی داشت، در مرجع مجزایی در خارج از حاشیه تحتانی خود سرفصل نوشته می‌شد. مذهبیان سده پنجم هـ. ق و ادوار بعد، تزیین سر فصل را در آخرین کلمه و یا کلمات فصل قبل رنگ آمیزی انجام می‌دادند. همچنین نقاط گرد بزرگ که نشانه‌ای از پایان هر آیه بود، گاهی در بالای چهار چوب مرزی صفحه جایگزین می‌شد (پوپ، ۱۳۷۸، ۲۳۸).

قرآن شماره ۱۷۷۱

ترجمه این قرآن بسیار نفیس، به پارسی کهن و به زبان بسیار پخته و دلکش مربوط به سده چهارم هـ.ق/ ۱۰م. و با مختصات دستوری و لغوی سده پنجم هـ.ق/ ۱۱م. و در بعضی موارد با رسم الخط باستانی انجام شده است (بهار، ۱۳۸۰، ۳۷۶).

محل کتابت این نسخه خراسان و تاریخ کتابت نسخه احتمالاً سده پنجم هـ.ق/ ۱۱م. است. خط کتابت متن و ترجمه، هر دو، نسخ است که توسط کاتبی نامعلوم کتابت شده است. در ظهر برگ اول نسخه، سر تا پای صفحه دارای گره بندی به زر و دورگیری (تحریر) مشکی (اصطلاحی در هنر تذهیب است که به خط سیاه یا رنگی که بر دور خط نوشته یا نقش و یا خطی بر دو طرف جدول طلایی مشکی کشیده می‌شود، اطلاق می‌گردد). به شیوه عهد غزنوی است. در وسط قفل

برده می‌شوند. مهم‌ترین زبان‌ها و گویش‌های ایرانی امروزی عبارت‌اند از: فارسی روان، پارسی کهن، دری، اردو و... (مایل هروری، ۱۳۸۰، ۳۲۰).

قرآن‌های مترجم خطی موجود در موزه و کتابخانه آستان قدس رضوی

یکی از غنی‌ترین خزاین فرهنگ و هنر در جهان اسلام کتابخانه آستان قدس رضوی می‌باشد، که دارای بیش از ۱۵ هزار قرآن خطی، بدون احتساب نسخه‌های خطی، است. در میان این قرآن‌های با ارزش، تعداد نسبتاً زیادی از نظر نفاست هنری و ملاحظات تاریخی در جهان اسلام کم‌نظیر می‌باشند و باز در میان این نسخه‌های کم‌نظیر، بیش از ۵۰۰ قرآن مترجم از سده ۵ تا ۱۳ هـ. ق (۱۰-۱۸ م.) به زبان‌های فارسی کهن و میانه، ترکی جغتایی، ماوراءالنهری و اردو وجود دارند که از ارزش تاریخی، ادبی، هنری و تزیینات خاصی برخوردارند. با بررسی این مجموعه از قرآن‌های مترجم می‌توانیم گوشه‌هایی از تاریخ هنر در تمدن ایرانی- اسلامی را روشن ساخته و به تحقیقات زیر نایل شویم:

۱. آشنایی با انواع تذهیب و آرایه‌های قرآنی، فواصل آیات و گره بندی، اسلیمی‌ها، تزیینات سرسوره‌ها، ترنج‌ها و شمشه‌های متداخل و در هم گره خورده، سرلوح، حاشیه‌های گره بندی و نشانه‌های شمشه و...

۲. هنر جلد سازی و صحافی، تجلید کتب از چوب، تیماج، ساغری، جلد‌های نفیس ضربی زرین، سوخت معرق، ساخته شده در اعصار مختلف وابسته به مکتب‌های هنری هرات، شیراز، اصفهان و خراسان.

۳. دسته بندی قرآن‌ها از نظر لهجه شناسی، که ترجمه آن به لهجه قسمت خاصی از ایران است (رجایی، ۱۳۷۶، ۵).

۴. آشنایی با سیر تحول و تطوّر نثر فارسی و آگاهی از سیر تحول اندیشه دانشمندان و مفسران در قلمرو زبان فارسی

۵. آشنایی با انواع کاغذهای استفاده شده، از خمیری و فشاری ابتدایی گرفته تا کاغذ ختایی، خان‌بالغ، سمرقندی، دولت آبادی و ترمه.

ویژگی‌های تزیینی، تذهیب و خوش‌نویسی قرآن‌های مترجم در سده ۵ و ۶ هـ. ق

در قرون ۵ و ۶ هـ. ق که هم زمان است با دوره سلجوقیان، مذهبیان بیشتر به آراستگ قرآن کریم پرداختند و قرآن‌های مذهب دارای سرلوح هستند. در این دوره تذهیب زرین و طلاافشان، در قرآن راه یافته و خط نسخ در کتابت رواج یافته است. در این دوره می‌توان با قاطعیت از قرآن‌های فارسی صحبت کرد، چون در صفحات پایانی آن‌ها اطلاعاتی درباره منشأ ایرانی کاتب و مذهب و یا محل کتابت و متونی که اغلب حاوی ترجمه فارسی است آمده است (گلچین معانی،

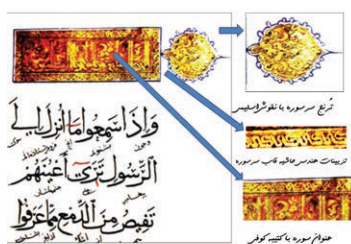
تصویر ۱: ظهر برگ اول از نسخه شماره ۱۷۷۱، متن باقی مانده وقف نامه، مأخذ: (فراست، ۱۳۸۶، ۱۰)

تصویر ۲: سوره گره بندی با گل و برگ زرین به طرح اسلیمی قدیم، مأخذ: (فراست، ۱۳۸۶، ۱۰)

تصویر ۳: سوره به زر و ترنج بادامی مرصع در حاشیه، مأخذ: (فراست، ۱۳۸۶، ۱۱)

تصویر ۴: آغاز جزو هفتم در کتیبه‌ای مرصع و مذهب با گره بندی تشعیری، مأخذ: (فراست، ۱۳۸۶، ۱۱)

تصویر ۵: تنوع تذهیب در حواشی، مأخذ: (مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۴۶۴۰)

تصویر ۶: صفحه افتتاح نسخه شماره ۲۷۵۲، مأخذ: (کتابخانه آستان قدس رضوی)

در حد فاصل آیات می‌گذارند و این ترنج را نیز غالباً با طلا درخشان می‌کنند (تصویر ۵) (لینگز، ۱۳۷۷، ۷۵). تعداد اوراق این نسخه خطی ۷۰۴ عدد، تعداد سطور هر ورق ۱۰ سطر (۵ خط متن و ۵ خط ترجمه)، اندازه هر ورق ۱۹×۱۶ سانتی متر و اندازه نوشته‌ها ۱۴/۵×۱۰ سانتی متر است. همچنین جلد نسخه تیماج پاکتی ضربی با آستر قنایزی است، که از حیث قدمت دارای اهمیت فراوان است. این نسخه توسط ابوالحسن بن ابی الفضل در تاریخ آخر ربیع الاول سنة ۵۸۴ هـ ق ۱۱۸۷ م. وقف حرم مطهر امام رضا (ع) گردیده است.

ویژگی‌های بصری در این نسخه خطی به صورت نقوش هندسی حاشیه قاب سرسوره، که به صورت ریتمی و تکرار شونده بوده و ترنج سرسوره نیز به صورت نقوش متقارن که ترکیبی است از نقوش اسلیمی، می‌باشد. عنوان سرسوره با کتیبه کوفی که به جهت وجود رابطه منطقی بین فضای مثبت و منفی حروف، هماهنگی و وحدت هر چه بیشتر را در این خط موجب شده است و تناسبات و وحدت موارد متضاد (اشکال مسطح و مدور) نقش تعیین کننده‌ای در زیبایی ساختار آن دارد.

قرآن شماره ۲۷۵۲

ترجمه شده کامل و نفیس به زبان اردو که توسط کاتبی نامعلوم به خط نسخ آمیخته با عناصر ثلث و خط نسخ غالباً پیوسته، در سده پنجم هـ ق/ یازدهم م. و در خراسان کتابت گردیده است. ترجمه به صورت کلمه به کلمه بوده که با خط نسخ در زیر کلمات عربی آیات آورده شده است. دو صفحه افتتاح جزو اول شامل سوره فاتحه الکتاب است. هر دو صفحه دارای کتیبه‌ای حاوی نام سوره است و به ترنج‌هایی مذهب با پیچ و گل اسلیمی و گره بندی منتهی می‌شود (تصویر ۶).

نشانه‌های حواشی آیات، بادامک‌های مذهب و نشانه‌های فواصل آیات، مخروطی مدور و مذهب است. عدد اوراق هر جزو ۴۲ و عدد سطور هر صفحه ۱۰ (۵ سطر متن و ۵ سطر ترجمه) می‌باشد. هر ورق در اندازه ۱۷×۲۵ سانتی متر بر کاغذ نخودی ضخیم آهاری کتابت شده و جلد نسخه، تیماج ضربی قدیمی قهوه‌ای است. واقف نسخه، خراسان بنت ابی القسم بن علی [نکریم] بن محمد بن الحسن بن القاسم بن حمزه بن محمد بن جعفر بن عیسی بن علی بن الحسین (ع) است و تاریخ وقف سده ششم هـ ق است (تصویر ۷ و ۸) (گلچین معانی، ۱۳۴۷، ۱۳۴). ویژگی‌های بصری به صورت نقوش هندسی گره دار و اسلیمی‌های شاخ و برگ دار داخل قاب و ترنج سر سوره و نیز در این نسخه اعراب به رنگ شنگرف، تشدید، جزم و علایم دیگر به لاجورد و زنگار تحریر شده است. اسامی سور به زر و تحریر و به قلم رقاع است (تصویر ۸).

گره بندی کلمه جلاله «الله» به خط کوفی بر زمینه طلایی رنگارنگ ۵۵ بار کتابت شده است (تصویر ۱) (قمی، ۱۳۶۶، ۱۹۹).

در حاشیه گره بندی ظهر برگ اول وقف نامه به زر و شنگرف کار شده است. در وسط وقف نامه نقش ترنجی قرار داشته که از بین رفته است. صفحه اول نسخه، دارای یک سرسوره گره بندی با گل و برگ زرین به طرح اسلیمی قدیم است و در وسط آن عنوان سوره فاتحه الکتاب به خط کوفی نوشته شده است، وسط هر قفل گره بندی کلمه «الله»، تعبیه شده که جمعاً ۲۸ بار تکرار شده است (تصویر ۱).

اسامی سور به زر، ترنج بادامی مرصع زرین در سرسوره‌ها و ترنج مرصع دارای گره بندی در آخر سوره اعراف، از دیگر تزیینات این نسخه خطی است. همچنین «یکی از اصلی ترین زینت‌های قرآنی، تزیین درختی است که شجیره [درختک و ترنج] نام دارد و نماد کمال اندیشه است.» که در این نسخه قابل مشاهده می‌باشد (تصاویر ۳ و ۲) (لینگز، ۱۳۷۷، ۷۳). رنگ کاغذ حنایی، عدد اوراق نسخه ۲۳۲ و اندازه هر ورق ۲۲×۳۵ سانتی متر، عدد سطور هر ورق ۱۰ (۵ خط متن و ۵ خط ترجمه) و اندازه نوشته‌ها ۱/۶×۲/۸ سانتی متر است. همچنین واقف این نسخه ابوالحسن شنگشی^۵ است و این قرآن نفیس هم به تفسیر شنگشی شهرت یافته است. در تفسیر شنگشی نثر عمومی فارسی‌تر است، اما دارای واژگان عربی کمی نیز می‌باشد. ترجمه‌های قرآنی آن کاملاً به شیوه ترجمه و تفسیر رسمی است و در برخی از آیات، ترجمه‌های او گویی عیناً از آن کتاب گرفته شده، جز اینکه برخی واژه‌ها را اصلاح کرده، یا برحسب برداشت خود تغییر داده است (آذرنوش، ۱۳۷۵، ۱۶۲).

قرآن شماره ۴۶۴۰

این نسخه با ترجمه استوار فارسی دری و متعلق به سده پنجم هـ ق/ ۱۱ م. است. محل کتابت این نسخه ایران بوده، در سده پنجم یا اوایل سده ششم هـ ق/ یازدهم و دوازدهم م.، توسط کاتبی نامعلوم به خط متن ثلث محقق و خط ترجمه نسخ نوشته شده است. آغاز جزو هفتم نسخه در کتیبه‌ای مرصع و مذهب با گره بندی تشعیری^۶ به خط کوفی و با نقوش اسلیمی در نهایت زیبایی کتابت شده است. همچنین این کتیبه به ترنجی رو به بیرون منتهی است (تصویر ۴). صفحه دیگری از همین نسخه وجود دارد که تزیینات حواشی متن آن قابل توجه است. تزیین صفحه با شمشه‌ای زیبا، هم نشان از تنوع تذهیب در حواشی نسخه دارد و هم اشاره‌ای است به قرآن که به کرات، خود را نور یا منور خوانده است. در دوره‌های متعددی از تذهیب قرآن می‌توان نمونه‌هایی دید که نکات حواشی قرآن (مانند سجده، جزو و...) را در درون دایره‌هایی نهاده‌اند که پیرامونشان رخشان یا کنگره دار است. شمشه را نیز گاهی به جای ترنج‌های کوچک واقع

* با مراجعه به فهرست نسخ خطی قرآن های مترجم آستان قدس رضوی تألیف محمد آصف فکرت، در بخش معرفی قرآن یاد شده، نوع زبان مشخص نشده است و ذکر ترجمه به زبان اردو طبق نظر نویسنده است. (تحریریه)

قرآن شماره ۶۶۱

صفحه موجود است. فاصله سطرها کاملاً باز بوده به طوری که ترجمه‌ها به راحتی ذیل کلمات قرار گرفته است. ترجمه به خامه نسخ خفی به گونه مورب نویسی، ترجمه ترکی با مرکب مشکی، ترجمه فارسی به شنگرف، که این ترجمه‌ها به خط نسخ و دانگ کتابت به صورت مورب نوشته شده و مفردات آیات با وضوح کامل ولی بزرگ‌تر از اندازه قلم و اعراب کلمات با قلم یک سوم اندازه اصلی کتابت گردیده است که بیشتر در واو و رای مرسل و دوایر یا و نون ملاحظه می‌شود (تصویر ۱۱).

جلد این نسخه خطی، تیماج ضربی، روی جلد دارای اشکال هندسی چند ضلعی محاط به دو جدول^{۱۱} در وسط ستاره ده پر، و اطراف لت روی نسخه شش ضلعی غیر منتظم و ستاره‌های پنج پر تشکیل شده است و حاشیه گره بندی که طرح کلی اشکال هندسی چند ضلعی متداخل می‌باشد. لت زیر نسخه دارای شمس به نقوش دوایر متداخل که شش پر را تشکیل داده و چهار لچکی و جداول متداخل و درون جلد پارچه سبز ابریشم است.

ویژگی بصری این نسخه شامل اسم مبارک جلاله (الله) به قلم زر و محرز، نقطه گذاری‌ها به جا و حساب شده و در فضاهای مناسب انتخاب شده به طوری که ترکیب کلی سطر و صفحه را تنظیم کرده است. در میم متصل به کلمات اکثراً به جای استفاده از میم بلند و مرسل از میم دم دار بهره گرفته که با اصول کلاسیک خط محقق تطبیق می‌کند. به طور کلی، کتاب با درایت در مدیریت صفحه پردازی، با توجه به این که تعداد حروف و کلمات در هر سطر از حد عرف کمتر است و این خود بر پیچیدگی تنظیم کلی فضای صفحه می‌افزاید، توانسته قوانین سطر را رعایت و فواصل حروف و کلمات را حفظ کند. دوایر کشیده را در وسط سطر زیاد مورد استفاده قرار داده و نقطه‌ها را باز نوشته است. احیاناً آنجا که طول سطر بیشتر از حد معمول شده، کادر را شکسته و از ردیف نویسی خارج شده که آن خود بر زیبایی صفحه افزوده است. در پایان، کتاب به اشراف در فضا سازی و صفحه پردازی و ترکیب بندی صفحات موفق بوده و در بخش اجرای مفردات با توجه به انتخاب دانگ قلم، اقتضا می‌کرده که حروف و کلمات را بزرگ‌تر از حد معمول بنگارد و ترجمه آیات همان طور که ذکر شد در ذیل هر کلمه و به محاذات آن به شکل مورب آمده با دو رنگ سیاه و سرخ تنوعی نیز در ترکیب بندی و فضا سازی ایجاد کرده است.

تزئینات: پشت برگ اول، شمس زین درشت با قطر ۱۰ سانتی متر، دارای ۷ دایره متداخل که داخل دایره مرکزی به خط کوفی تزئینی در زمینه زر نام مبارک حضرت محمد (ص) را تداعی می‌کند، دوایر محاط دیگر منقش به بادامچه و خطوط و شرفه، دو صفحه اول دارای دو لوح در زمینه ابری سازی، هر صفحه دارای دو کتیبه زیروش منقش پیوسته به ترنج بوته جقه‌ای در صدر و ذیل، کتیبه صدر بازوبندی پهن در وسط آن به خط شبیه رقاع شماره جزو نوشته شده «الجزء الرابع» کتیبه‌های ذیل پیچ

کاتب نسخه، ابوعلی حسن بن محمد بن حسن خطیب، ظهر نویس آن احمد خطیب و مالک نسخه، ابوالهیچاء بن عبد الواحد می‌باشد. محل کتابت: «شنبه ۱۳ صفر سنه ۵۵۶ در قریه کهکابر ری» ذکر شده است. قرآن ترجمه شده کاملی، با ترجمه فارسی روان که در ترجمه آن از لغات عربی نیز استفاده شده است. این نسخه از دو نظر حایز اهمیت می‌باشد؛ اول اینکه نسخه کامل است و در اول و آخر نسخه نیز تاریخ و رقم آن موجود است، و دوم اینکه کاتب نسخه، محل اقامت خویش را ذکر کرده است. بنابراین، این نسخه، کامل معرف زبان فارسی و شیوه ترجمه قرآن مجید در شهر «ری» سده ۶ هـ/ق/۱۲ م. است (فکرت، ۱۳۶۳، ۷۶). خط متن نسخه کوفی نزدیک به نسخ و خط ترجمه آن نسخ است. عدد اوراق نسخه ۲۲۴، عدد سطور هر ورق ۳۴ (۱۱ سطر متن و ۱۱ سطر ترجمه)، اندازه هر ورق ۳۷×۲۵/۵ سانتی متر و نوع کاغذ آن نخودی ضخیم در قطع وزیری کوچک و بدون تزئینات است. همچنین جلد این نسخه خطی، تیماج می‌باشد. اندازه هر ورق ۲۵/۵×۳۷ سانتی متر و نوع کاغذ آن نخودی ضخیم، در قطع وزیری کوچک می‌باشد (همان، ۷۹).

از ویژگی‌های بصری و تزئینی این نسخه، می‌توان به دو صفحه افتتاح اشاره کرد که دارای چهار کتیبه نقش اسلیمی گل و برگدار تکرار شونده ریتمی و زنجیری است که با خدنگ‌هایی در حاشیه به شنگرف و زعفران زینت داده شده است. همچنین، کتابت وسط کتیبه‌ها به خط کوفی بوده و در حاشیه سوره فاتحه‌الکتاب نیز ترنجی نسبتاً شکل منقش شده است. کتیبه تزئینی بالای یکی از صفحات این نسخه (تصویر ۹) در کنار شمس حاشیه و کتیبه پایین صفحه به زیبایی آن افزوده است. فواصل آیات به زعفران و نشانه‌های حواشی با گل و ترنج بادامی منقش به الوان و سجاوندی^۹ به شنگرف، از تزئینات قابل توجه این نسخه است که در آن به جای زر از زعفران استفاده شده و وجه متناقضی با دیگر نسخه‌های خطی ایجاد کرده است.

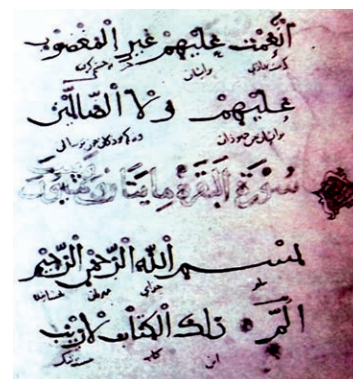
قرآن شماره ۲۲۲۹

نسخه نفیس مذهب و مرصع که در اواخر قرن ششم هـ. ق / دوازدهم م. کتابت شده است. امتیاز این نسخه علاوه بر قدمت و آرایه‌های هنری آن، ترجمه آیات به ترکی و فارسی به صورت تحت اللفظی و در کنار هم می‌باشد. محتوا حاوی جزو چهارم قرآن است (از آیه ۸۶ سوره آل عمران تا آیه ۲۸ سوره نساء)، دارای ۱۴۹ ورق، کاغذ: خان‌بالغ در اندازه ۲۰×۲۹ سانتی متر، اندازه مسطر^{۱۰}: ۱۰ سانتی متر.

این قرآن شریف به خط محقق عالی و با صفحه پردازی خاصی نگارش یافته است، به طوری که در هر سطر ۳ تا ۳ کلمه و در هر صفحه ۳ سطر کتابت شده یعنی مجموعاً ۱۰ کلمه در هر

تصویر ۷: صفحه دوم از نسخه شماره ۲۷۵۲ با تزئینات کتیبه و ترنج مذهب، مأخذ: (کتابخانه آستان قدس رضوی)

تصویر ۸: خط متن نسخ با برخی از عناصر ثلث، مأخذ: (فراست، ۱۳۸۶، ۱۶)

تصویر ۹: کتیبه‌ها، نشانه‌های حواشی و بادامی منقش به الوان، مأخذ: (مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۶۶۱)

تصویر ۱۰: جزییات به صورت نقوش تجریدی - گیاهی و هندسی، بخشی از تصویر شماره ۹

عنوان سوره را در برمی گرفت، دیده می شد. در قرآن های سده پنجم هـ. ق صفحه آرای بیشتز عمودی و نقوش هندسی در اشکال مختلف دیده می شود که دارای اشکال تکرار شونده و ریتمی است.

همچنین در بررسی قرآن های مترجم باید به این نکته اشاره نمود که ترجمه آیات در اکثر قرآن های این دوره به صورت الوان و با رنگی متفاوت از رنگ آیات نوشته شده است، مگر در مواردی که ترجمه و تفسیر آیات بیرون از متن، در حاشیه و یا در صفحه ای جدا نوشته شده باشد. به طوری که متن آیات با مرکب مشکی و یا قهوه ای تیره کتابت شده و ترجمه آیات در بین سطرها و یا به صورت کلمه به کلمه و با رنگی دیگر - بیشتر شنگرف - در ذیل آیات نوشته شده است. نوع خط آن نیز با خط متن آیات به لحاظ نوع و اندازه حروف متفاوت و غالباً کوچک تر از خط متن بوده و اکثراً به خط نسخ به کار رفته است.

در پایان می توان چنین اظهار نمود که در بررسی های صورت گرفته در این مقاله نتایج زیر به دست آمد:

۱. کتابت قرآنی به خط کوفی و به صورت کم رنگ، با کاربرد جزئی، بدون نقطه بیشتر در تزیین سرسوره و سرلوح و خط نسخ جهت کتابت قرآن رواج بیشتری می یابد.
۲. قابلیت های بصری بی همتا، انحصاری و فوق العاده قوی و تأثیر گذار، کیفیت رمزگونه، ایجاد یک نیروی جنبشی و پویا و قابلیت های زایش شیوه های متنوع و جذاب از ویژگی های خطوط این قرآن ها است.
۳. ویژگی های بصری و تزیینات قرآنی نسبت به چهار قرن اول به صورت تکامل یافته تر می باشد و بیشتر تزیینات به کار رفته در قرآن های این دو سده با نقوش هندسی است.
۴. در فواصل آیات نقطه هایی به صورت دایره دیده می شود.
۵. استفاده از نقوش تزیینی در بالا و کنار صفحه کاربرد بیشتری داشته است.

و خم با تحریر مشکی در حاشیه این دو صفحه شکل بیضی زرین منقش به خطوط شرفه مانند، وجود دارد. فواصل آیات گوی زرین منقش، حاشیه برخی صفحه ها مزین به شمس و برخی به ترنج با دو سرترنج، نشانه ها در حاشیه بازر و تحریر مشکی است. پایان هر پنج آیه در حاشیه ورق شمس شرفه دار قندیل مانند فوق العاده ظریف و زیبا که داخل آن خمس نوشته شده و پایان هر ده آیه، شمس زرین درشت تر داخل آن به سیاهی کلمه عشر نوشته شده است، وجود دارد (تصویر ۱۲).

قرآن شماره ۳۴۹۶

نوع خط: خط نسخ، قطع: ۳۹×۲۹ سانتی متر، تاریخ: ۵۸۴ هـ. ق، تعداد صفحات: ۵۰۱ صفحه، محل کتابت: خراسان

ترجمه به زبان فارسی دری که مشابه خط متن عربی آن یعنی خط نسخ می باشد. صفحات دارای جدول زر و دارای دو صفحه مذهب و مرصع، تزیینات هامش^{۱۲} با نقوش اسلیمی، سرسوره ها دارای یک قاب مرصع با تزیینات هندسی که عنوان سوره و عدد آیات در آن به قلم سفید آب و دورگیری مشکی نوشته شده است و علایم ابتدا و انتهای آیات به صورت شمس با شعاع های گسترده می باشد.

ترنج سرسوره ها به صورت نقوش هندسی با نقوش اسلیمی و ختایی^{۱۳} است. تزیینات در قرن پنجم به بعد تکامل یافته به طوری که در قرن ششم هـ. ق به اوج کمال و زیبایی و به نوعی به یک انسجام کامل با هویت اسلامی - ایرانی دست یافته، آن جایگاهی را که شایسته هنری با مشخصات خاص اسلامی است، کسب می نماید (تصویر ۱۳).

نتیجه گیری

نسخه های منتخب قرآنی در این مقاله از لحاظ تاریخ شناسی نسخه های خطی، مبین نوع خط و تذهیب خاص سده های ۵ و ۶ هـ. ق / ۱۱ و ۱۲ م. می باشند. در بررسی شیوه نگارش قرآن های فوق، سیر تحول و تکامل خطوط از خط کوفی به خطوط دیگری از جمله خط نسخ، محقق، ثلث و... و روند رو به رشد آن در نسخه های موجود قابل مشاهده و خطوط از شکل ساده خود به اشکال منسجم تر تغییر یافته است. همچنین در این دو سده قواعدی برای هر چه بهتر نوشتن خطوط کتابت قرآن تدوین شد و نوشتن خطوط شش گانه به شکل کلاسیک خود نزدیک گردید. از این زمان تا اواخر سده ششم هـ. ق تذهیب به شکل متین و منسجم وارد کتابت شده، سرمشقی برای دوره های بعدی می گردد.

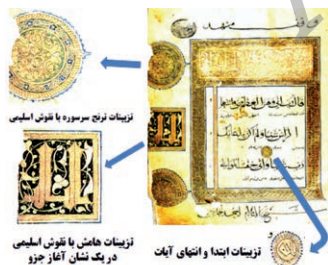
تذهیب به صورت آمیزه ای از نقوش گل و برگ و اشکال هندسی بود، قالبی که تا سده ششم هـ. ق نیز رواج داشت. معمولاً نقوش هندسی در صفحات آغازین و انتهایی، کاربرد بیشتری داشت و در متن، تنها در داخل قسمتی که

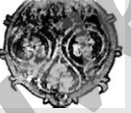
تصویر ۱۱: ترجمه آیات به ترکی و فارسی به صورت تحت اللفظی و در کنار هم، مأخذ: (مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۲۲۲۹)

تصویر ۱۲: تزیینات قرآنی به صورت نقوش هندسی، مأخذ: (مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۲۲۲۹)

تصویر ۱۳: تزیینات به کار رفته در قرآن ۳۴۹۶، مأخذ: (مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه شماره ۳۴۹۶)

شماره نسخه	قرن هـ.ق/م.ق	زبان ترجمه	نوع خط	نمونه تصویر	نمونه تزئین	محل به کارگیری	ملاحظات
۱۷۷۱	۵هـ.ق / ۱۱م.ق	پارسی کهن	کتابت و ترجمه به خط نسخ			سر سوره	صفحه اول نسخه شماره ۱۷۷۱ سر سوره گره بندی با گل و برگ رزین به طرح اسلیمی قدیم و حاشیه کناری قاب وسط با نقوش هندسی به صورت اشکال مستطیل که به طور متناوب یکی به رنگ های قرمز و سیاه می باشد. نوشتار آیات به رنگ سیاه و ترجمه آن به رنگ قهوه ای تیره می باشد.
۴۴۴۰	۵هـ.ق / ۱۱م.ق	فارسی دری	کتابت به خط ثلث محقق و ترجمه به خط نسخ			سر سوره	قرآن ۴۴۴۰ آغاز جرو هفتم در کتیبه ای موضح و مذهب با گره بندی تشعیری به خط کوفی و با نقوش اسلیمی در نهایت زیبایی کتابت، ده است. همچنین دارای یک تزئین بادامی شکل با تزیینات گاهی پُر است. نوشتار آیات به رنگ سیاه و ترجمه آن به رنگ قهوه ای تیره می باشد.
۲۲۲۹	۵هـ.ق / ۱۱م.ق	ترکی کهن	کتابت به خط محقق و ترجمه به خط نسخ خفی			سر سوره و داخل متن	دوایر محاط منقش به بادامچه و خطوط و شرفه، دو صفحه اول دارای دو لوح در زمینه آبری سازی، هر صفحه دارای دو کتیبه زیروش منقش پیوسته به تزئین بوته چقه ای در صدر و ذیل، کتیبه صدر بازوبندی پهن در وسط آن به خط شیشه رقاع شماره جرو نوشته شده «الجزء الرابع» کتیبه های ذیل پیچ و خم با تحریر مشکلی در حاشیه این دو صفحه شکل بیضی زَئین منقش به خطوط شرفه مانند، وجود دارد. نوشتار آیات به رنگ سیاه و ترجمه آن به رنگ قرمز می باشد.
۲۷۵۲	۵هـ.ق / ۱۱م.ق	اُردو	کتابت به خط نسخ متعایل به ثلث و ترجمه به خط نسخ			سر سوره	نشانه های حواشی آیات، بادامک های مذهب و نشانه های فواصل آیات، مخروطی مدور و مذهب است. در این نسخه، اعراب به رنگ شکر، تشدید و جزم و علایم دیگر به لاجورد و رنگار دورگیری شده است. اسامی سور به زر و به قلم رقاع است. که زیبایی ویژه ای بدان بخشیده است. نوشتار آیات به رنگ سیاه و ترجمه آن به رنگ قهوه ای تیره می باشد.
۶۶۱	۵هـ.ق / ۱۱م.ق	فارسی روان	کتابت به خط کوفی متعایل به نسخ و ترجمه به خط نسخ			سر سوره و حاشیه	کتابت وسط کتیبه ها به خط کوفی بوده و در حاشیه سورۃ فاتحه الکتاب نیز تزئینی نسبتاً شکیل منقش شده است. کتیبه تزئینی بالای یکی از صفحات این نسخه در کنار شمشه حاشیه و کتیبه پایین صحنه به زیبایی آن افزوده است. نوشتار آیات به رنگ سیاه و ترجمه آن به رنگ قهوه ای تیره می باشد.
۳۴۹۶	۵هـ.ق / ۱۱م.ق	فارسی دری	کتابت به خط نسخ و ترجمه به خط نسخ			سر سوره و حاشیه	سر سوره ها دارای یک قاب موضح با تزیینات هندسی که عنوان سوره و عدد آیات در آن به قلم سفیدآب و دورگیری مشکلی نوشته شده است و علایم ابتدا و انتهای آیات به صورت شمشه با شعاع های گسترده می باشد. تزئین سر سوره ها به صورت نقوش هندسی با نقوش اسلیمی و ختایی است. نوشتار آیات و ترجمه آن به رنگ سیاه می باشد.

پی نوشت ها:

۱. به معنی ابتدای سوره که با استفاده از عناصر و نقوش مختلفی تزیین می‌شد (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۶۷۵).
۲. در عرف نسخه آریایان، شکلی را گویند چهار گوشه دارای پیچ و خم، که وسط آن را با نقوش اسلیمی، بُرمه و تصویر نباتات تذهیب و ترصیع کرده و گاه بر زمینه مذهب یا مریض آن نام کتاب و امثال آن را بر زر یا سفیداب می‌نویسند. ترنج اغلب روی جلد و گاهی در ظهر ورق اول نسخه کاربرد داشته است (قلیچ خانی، ۱۳۷۳، ۳۸).
۳. در عرف نسخه آریایان و مذهبان شکلی را گویند مدور به سان قرص خورشید، که منقش و زرانندود شده باشد و دارای شعاع‌هایی به اطراف که اصطلاحاً به آن‌ها شرفه می‌گویند (همان، ۱۲۹۹).
۴. صفحه آغاز یا صفحات آغاز اکثر نسخه‌های مذهب دارای شکلی هندسی است شبیه محراب و ایوان و مزین به خطوط منظم هندسی یا گل و برگ به زر و رنگ‌های متنوع دیگر که «سُروح» نامیده می‌شود (وفادارمرادی، ۱۳۷۹، ۷۶).
۵. رنگ‌بندی متشکل از سولفات جیوه و به رنگ قرمز درخشان، معرّیش شنجرف است و آن جسمی است معدنی (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۱۱۳).
۶. [در لغت جواهر نشانندن است]، در صورتی که در هر یک از نقش و نگاره‌های مربوط به نسخه‌ها و مرقعات جز آب طلا، از شگرف، لاجورد، زنگار، زعفران و غیره به کاررفته باشد، آن نقش را مریض می‌گویند و عمل آن را ترصیع، به خلاف نقش مذهب که در آن فقط آب طلا به کار می‌رود (همان، ۳۵).
۷. ابوالحسن شفقشی واقف نسخه نفیس قرآنی فوق، مترجم آن ناشناخته است و تاریخ تحریر آن قبل از قرن ۶ هـ. ق است. این ترجمه و تفسیر شامل سوره حمد و از آیه ۱۹ سوره بقره تا آیه ۷۳ سوره یونس است. این اثر به تصحیح محمد جعفر یاحقی در یک جلد به سال ۱۳۵۵ در انتشارات بنیاد فرهنگ ایران به چاپ رسیده است (مهیار، ۱۳۸۵، ۳۵۸).
۸. اصطلاحی در نقاشی و تذهیب است، از شعر که به معنی موی باشد، گرفته شده و به نقش گیاه و درخت و هرچه شبیه آن‌هاست، اطلاق می‌شود (قمی، ۱۳۶۶، ۱۹۹).
۹. به کار بردن علامت‌ها و نشانه‌هایی است که خواندن و در نتیجه فهم درست مطالب را آسان و به رفع پاره‌ای از ابهام‌ها کمک می‌کند (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۶۷۳).
۱۰. مسطر (= خط کش) اندازه بیت (= سطر) را بر روی صفحات نسخه معین می‌کردند (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۱۳۱).
۱۱. در لغت به معنای جوی باشد و در عرف مذهبان و جدول کشان، خطوط متوازی است که گرداگرد صفحه نوشته و یا در فواصل سطور می‌کشیده‌اند (قلیچ خانی، ۱۳۷۳، ۴۷).
۱۲. در فن کتاب‌آرایی عبارت است از کرانه‌های سه گانه و بیرون اوراق هر کتاب، که کاتبان بعد از جدول یا ادامه عبارات و مطالب متن را بر آن می‌نوشتند (همان، ۲۴۸).
۱۳. طرح هنری، دارای انواع بسیار، که از ترکیب گل و برگ‌های دور از طبیعت بر طبق سبک ایرانی ساخته می‌شود (همان، ۷۶).

منابع و مأخذ:

- ابن سعد، محمد بن سعد، (۱۴۱۷ق)، الطبقات الکبری، دار احیاء التراث العربی، بیروت.
- آذرنوش، آذرتاش، (۱۳۷۵ش) تاریخ ترجمه از عربی به فارسی، تهران.
- بهار، محمد تقی، (۱۳۸۰) سبک شناسی، جلد اول، انتشارات ققنوس، تهران.
- بیانی، مهدی، (۱۳۵۳) کتابشناسی نسخه‌های خطی، به کوشش حسین محبوبی اردکانی، انجمن آثار ملی، تهران.
- پاک سرشت، مرتضی، (۱۳۷۹) خوش‌نویسی در خدمت کتابت قرآن مجید، قدیانی، تهران.
- پوپ، آرتور، (۱۳۷۸) سیر و صور نقاشی ایرانی، ترجمه یعقوب آژند، مولی، تهران.
- سلماسی زاده، جواد، (۱۳۴۲) تاریخ سیر ترجمه قرآن در اروپا و آسیا، دانشگاه تهران، تهران.
- رجایی، احمد علی، (۱۳۷۶) متنی پارسی از قرن چهارم هجری، آستان قدس رضوی، مشهد.
- فکرت، محمد آصف، (۱۳۶۳) نسخ خطی قرآن‌های مترجم آستان قدس رضوی، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، مشهد.
- قمی، احمد، (۱۳۶۶) گلستان هنر، چاپخانه گلشن، تهران.
- قلیچ خانی، حمیدرضا (۱۳۷۳)، فرهنگ و اصطلاحات خوش‌نویسی، روزنه، تهران.
- گلچین معانی، احمد (۱۳۴۷)، راهنمای گنجینه قرآن آستان قدس رضوی، اداره کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.
- لینگز، مارتین، (۱۳۷۷) هنر خط و تذهیب قرآنی، ترجمه مهرداد قیومی بید هندی، انتشارات گروس، تهران.
- مایل‌هروی، نجیب، (۱۳۷۲) کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد.
- مایل‌هروی، نجیب، (۱۳۸۰) تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد، تهران.
- معرفت، محمد هادی، (۱۳۷۷) تاریخ قرآن، ج اول، نشر سمت، تهران.
- وفادار مرادی، محمد، (۱۳۷۹) اصول و قواعد فهرست نگاری، انتشارات مجلس شورای اسلامی، تهران.

مقالات:

- فراست، مریم، (۱۳۸۶) قرآن‌های خطی آستان قدس رضوی، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، سال سوم، تهران
- مهیار، محمد، (۱۳۸۵) نگاهی به ترجمه و تفسیرهای کهن، فصلنامه بیناب، شماره ۴۹، تهران.